

Filosofische maatschappijkritiek : bestek opmaken aan het eind van de vaart

Citation for published version (APA):

Tellegen, F. P. A. (1970). *Filosofische maatschappijkritiek : bestek opmaken aan het eind van de vaart*. Technische Hogeschool Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/1970

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

Al wroetende kom ik er door

29 OKT. 1970

FILOSOFISCHE MAATSCHAPPIJKRITIEK

*bestek opmaken
aan het eind van de vaart*

DR. IR. F. PH. A. TELLEGEN
EMERITUS HOGLERAAR

TECHNISCHE HOGESCHOOL EINDHOVEN
OKTOBER 1970

Persoonlijke omstandigheden verhinderen mij om het voorafgaande uit te spreken. Daardoor wordt dit geschrijfje een afscheidsgroet in de T.H.E.-gemeenschap en aan vrienden daarbuiten.

„Bestek opmaken aan het eind van de vaart”

Volgens de onmisbare van Dale betekent „bestek opmaken” o.m.: door berekening de plaats van het schip bepalen. In dit geschrift gaat het ook om een plaatsbepaling, maar niet van een schip en niet door berekening. Een filosoof neemt afscheid van zijn maatschappelijke taak. Jarenlang was hij bezig verheldering te zoeken van een urgent maatschappelijk vraagstuk. Kort geformuleerd luidt dat: „Wat zijn de voornaamste menselijk-maatschappelijke implicaties van de wetenschappelijke techniek? En wat staat ons te doen ten aanzien van de wetenschappelijk-technische ontwikkeling?”

Het lijkt een uitermate subjectieve onderneming. De lotgevallen van de schrijver en zijn uiteraard beperkte mogelijkheden spelen een grote rol in deze vastlegging en dat werkt door tot in het uitzicht, dat het opgemaakte bestek biedt. Toch mag ik hopen een bijdrage te leveren tot de oplossing van een vraagstuk, dat voor iedere hedendaagse mens van groot belang is, een vraagstuk, dat alleen door onderlinge gedachtenwisseling dichter bij zijn oplossing kan worden gebracht. Objectieve waarde mag men aan dit werk toekennen in zover ik erin slaag de bewerking van het vraagstuk voor anderen toegankelijk te maken en zowel de uitgangspunten als de methoden expliciet te formuleren: het vraagstuk geschikt maken voor communicatie en discussie. Dat is de intentie, waarmede dit woord van afscheid werd geschreven.

De vraag naar de voornaamste menselijk-maatschappelijke implicaties van de wetenschappelijke techniek ontvangt haar specificatie van de vraag wat ons te doen staat. Dit is de hoofdvraag en zij is van ethische aard. Gespecificeerde doeleinden kunnen geen maatstaf zijn voor ethische vragen. De maatstaf voor ethische vragen moet worden ontleend aan een mensbeeld – als uitgangspunt – waaruit kan worden afgeleid wat aan ieder mens toekomt en wat aan ieder mens in vrije samenwerking behoort te worden gegeven. ¹⁾

De term „wetenschappelijke techniek” kan in beperkte betekenis worden verstaan. Zij duidt dan „werkwijzen en middelen” aan, die de mens in staat stellen werkingen van de natuur te beheersen en deze ten dienste van zijn doelstellingen te doen verlopen. Dezelfde term wordt ook in wijde betekenis gebruikt. Het terrein van toepassingen

omvat meer dan de werkingen der natuur. Ook de samenwerking van mensen met middelen is dan inbegrepen, georiënteerd op menselijke doelstellingen: operationele mens- en maatschappijwetenschappen worden ingesloten. In dit stuk gaat het over de wetenschappelijke techniek in wijde betekenis. Waar zij in beperkte zin wordt bedoeld, moet dat uit de context duidelijk zijn.

Iets uit de persoonlijke geschiedenis

Tijdens de studie voor scheikundig ingenieur in Delft rijpte bij mij een veel ruimere belangstelling dan de vakstudie inhoudt, een belangstelling, die hierboven in het kort werd geformuleerd en die vanzelfsprekend niet los stond van de ondernomen studie. Het studentenmilieu – i.c. de R.K.S.V. Sanctus Virgilius – was daaraan niet vreemd. Er leefde in deze studentengroepering een uitgesproken maatschappelijke belangstelling, een vorm van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, waarop de T.H. in Delft niet inspeelde. De studentenvereniging probeerde zelf daarin te voorzien, ook wat de noodzakelijke wijsgerige basis betreft. Beslissend was voor mij de ontmoeting met de dominikaan Magister Alb. C. Doodkorte. Hij maakte een intensieve kennismaking met het metier van de filosoof mogelijk en ik mocht al spoedig meewerken in het onderwijs daarvan. Doodkorte was een origineel denker; in de manier waarop hij de filosofie van Thomas van Aquine verstond en erop doordacht, is de invloed van René Descartes goed herkenbaar.²⁾ Dat werd mij pas later duidelijk. Mijn voortreffelijke collega en vriend B. A. M. Barendse (G.U.Amsterdam) heeft onlangs bij gelegenheid van een intiem samenzijn de doorwerking van Descartes in mijn geschiedenis duidelijk aangewezen. Descartes beveelt namelijk aan een ingewikkeld vraagstuk te benaderen door de stelselmatige bewerking van de meest eenvoudige onderdelen ervan. Men mag dan verwachten dat gaandeweg relaties tussen deze onderdelen duidelijk worden en tenslotte daarmee de oplossing van het ingewikkelde probleem zelf.³⁾

Inderdaad, ik heb mij eerst geconcentreerd op de relatie van arbeid en techniek: „Aard en zin van de technische bedrijvigheid” (intreerede Delft 1953), „Zelfwording en zelfverlies in de arbeid” (intreerede Eindhoven 1958), „De arbeidende mens in het arbeidsbestel” (afscheid Delft 1965). Onder invloed van de wetenschappelijke techniek verandert de traditionele arbeid. De menselijke en maatschappelijke betekenis van de arbeid in het menselijke bestaan – het uitgangspunt – vraagt om een bewuste ontwikkeling, waarin naast de economische dimensie ook de sociale en de culturele tot hun recht kunnen komen. Hannah Arendt heeft terecht het onderscheid tussen arbeid en werk in de herinnering teruggeroepen. Dat stelde mij in staat om de culturele betekenis van arbeid-werk te belichten door de relatie tot spel in te voeren.⁴⁾ Zo ontstond de nadere bepaling van de nieuwe maatschappelijke structuur – het voorzieningenbestel – en het

inzicht in de noodzaak om in dat bestel en daarbuiten ruimte te scheppen en handreikingen te bieden voor spel. Deze verbreding van inzicht voerde tot een analyse van de veranderende verhouding tussen maatschappij en samenleving, tussen de functionele menselijke verhoudingen en het samen-leven als meer omvattend geheel.

Als men de eerste druk (1957) van „Samen-leven in een technische tijd” vergelijkt met de derde druk (1968) kan men deze verbreding van het onderzoek gemakkelijk vaststellen. Intussen verscheen de studie „Wonen als levensvraag” (1965). Daarin heb ik een centraal antropologisch thema – de relatie tussen mensen en hun wereld – nader uitgewerkt, opnieuw in zover het menselijk bewonen van de wereld in de actuele cultuurovergang fundamenteel verandert, niet in het minst door de wetenschappelijke techniek.

Daarna heb ik de vraag opgenomen wat ons, mensen, te doen staat ten aanzien van de wetenschappelijke techniek. Wetenschappelijke techniek is wetenschappelijk-technische ontwikkeling en wat ons te doen staat is het richten van deze ontwikkeling op het bevredigen van menselijke behoeften, en meer. Het laatste hoofdstuk van „Samen-leven in een technische tijd” 3e druk, heet „Naar ontwikkelings-ethiek”. Dat is de naam voor de nieuwe ethiek, die noodzakelijk is om menselijk-maatschappelijk verantwoord om te kunnen gaan met de nieuwe techniek. ⁵⁾

Zo heb ik stapsgewijze geprobeerd om de steentjes voor de leg-puzzle bijeen te krijgen en om uit hun relaties inzicht te winnen in de veelsoortige implicaties van de wetenschappelijke techniek. Aldus werd een typering mogelijk van de nieuwe maatschappelijke structuur en een karakterisering van de menselijke houding, die voor de leefbaarheid van deze maatschappij nodig is.

De introductie in de wijsbegeerte via Thomas van Aquine leerde mij vooral, dat uitgangspunten expliciet moeten worden gemaakt, en ook dat een zorgvuldige bepaling van nieuw ingevoerde begrippen vereist is, wil het gebruikmaken ervan controleerbaar zijn. Een te ver gaande identificatie van begrippen met realiteiten – het gevaar van Descartes’ filosoferen – is bij Thomas niet te vinden, al wijst Barendse terecht op zijn eenzijdige belangstelling voor de deductie. ⁶⁾ Ook heb ik veel te danken aan de wijze waarop Thomas de verhouding tussen filosofie en theologie stelt, door Barendse kernachtig uitgedrukt: een geloof, op zoek naar inzicht.

De studie van de werken van Karl Marx heeft voor mij de weg geopend om – in de context van de 19e eeuw – de relatie tussen wetenschappelijke techniek en maatschappelijke structuur zó te formuleren, dat concrete problemen rationeel kunnen worden behandeld. Daar komt bij, dat Marx' inspiratie duidelijk is gericht op een wereld, waarin alle mensen in de gelegenheid worden gesteld op eigen verantwoording hun eigen leven op te bouwen en, voor zover dat aan maatschappelijke voorwaarden gebonden is, samen te werken om aan deze voorwaarden te voldoen. Herbronning bij Marx is heilzaam, met name voor wie door een periode van ongefundeerde afwijzing is heengegaan. Concreet gesproken kreeg ik van Marx een model van de menselijke bestaanswijze dat vruchtbaar bleek in de hantering: Unterbau of levensonderhoud winnen en Überbau of inhoudgeving aan het leven. Dit model is voor zover ik kan zien, nog niet door een beter achterhaald.

Marx wil met behulp van dit model de menselijke geschiedenis laten zien als evolutie, als een historische wetmatigheid, die mensen bindt. Dat gaat mij te ver; de lotgevallen van het mensdom zijn m.i. niet te herleiden tot de uitkomst van wetten, die met noodzakelijkheid werken. En het is ook niet nodig zo ver te gaan; zijn model is goed bruikbaar voor de 19e eeuw en verder.

De derde filosoof, van wie ik veel heb geleerd, is de Italiaan Romano Guardini, die Duitsland als zijn tweede vaderland beschouwde; die, overigens, als leider van de katholieke jeugdbeweging na de eerste wereldoorlog de gang van zaken, die tot Hitler's derde rijk zou voeren, al bestreed voor dit onheil duidelijk zichtbaar werd. Guardini zocht als christen-filosoof naar een plaatsbepaling van de 20e eeuw in de cultuurgeschiedenis. Hij ontwierp een model, dat de nadere bepaling van culturen en van cultuurfasen mogelijk maakt en daarmee ook hun onderlinge vergelijking. Het eerste hoofdstuk van „Das Ende der Neuzeit” draagt als titel „Daseinsgefühl und Weltbild des Mittelalters”, in de Nederlandse vertaling „Levensbesef en wereldbeeld der Middeleeuwen”. 7) Elke cultuur, resp. elke cultuurfase, wordt gekenmerkt door een eigen zelfinterpretatie van de betrokken groep mensen, door een eigen „levensopvatting” in de letterlijke betekenis. Aan deze levensopvatting, aan dit specifieke levensbesef is een eigen beeld van het universum, een eigen „wereldbeeld” verbonden. Met behulp hiervan kan Guardini de Nieuwe Tijd karakteriseren en haar onderscheiden van de klassieke Oudheid en de

Middeleeuwen, overigens zonder het onderscheid tussen deze laatste twee geweld aan te doen. Men gebruikt voor dit onderscheid de termen kosmocentrisme tegenover antropocentrisme. Oudheden Middel-eeuwen vallen als cultuurperioden onder kosmocentrisme, in zover de menselijke zelfopvattingen uitgaan van een voorafgegeven kosmos, een geordend Al; aan de mens is als opgave gesteld zijn plaats daarin in te nemen. In de Nieuwe Tijd wordt deze vooronderstelling afge- wezen. De mens als bouwer en bewoner van zijn wereld komt centraal te staan. In deze veranderde zelfopvatting richt de mens zijn weten en kunnen allereerst op eigen leven en eigen wereldopbouw. Dat komt o.m. tot uiting in de tegenstelling tussen schepping en evolutie, een tegenstelling, die bijv. Teilhard de Chardin heeft gepoogd op te heffen, m.i. zonder daarin te slagen. De vragen naar de oorsprong en naar de zin van de mensheid blijven bestaan, hoewel op nieuwe wijze geformuleerd.

Zorgvuldige kennisname van Guardini's geschriften leidt tot het inzicht, dat levensopvatting en beeld van het universum moeten worden aangevuld met maatschappelijke structuur en met gestalte van de wereld als alomvattend artefact. Ook dit zijn kenmerkende uitdrukkingen van een specifiek levensbesef. Dat geldt ook van de Nieuwe Tijd. Guardini omschrijft vervolgens de levensopvatting, de grondinspiratie van de Nieuwe Tijd. Ik citeer een enkele tekst ter toelichting.

„Das alles wird, wie bereits gesagt, in doppelter Weise erlebt. Zunächst als Freiheit der Bewegung und persönliche Betätigung. Der selbstherrlich handelnde, wagende und schaffende Mensch entsteht, der von seinem „Ingenium“ getragen, von „Fortuna“ geführt, von „Fama“ und „Gloria“ belohnt wird.

Eben damit verliert der Mensch aber auch den objektiven Standort, welchen seine Existenz im alten Weltbild hatte, und ein Gefühl der Preisgegebenheit, ja, der Bedrohung stellt sich ein . . .” (blz 47).

„Ausdruck dieser Gesinnung ist der neuzeitliche Glaube an den Fortschritt, der mit Sicherheit aus der Logik von Menschenwesen und Menschenwerk hervorgeht”. (blz 89)

Guardini bepaalt de 20e eeuw als de voleinding van de Nieuwe Tijd – Das Ende der Neuzeit – en hij stelt met nadruk, dat de gestalte van de toekomst niet te schetsen is. Zo wordt de 20e eeuw tot een kritische periode in de geschiedenis, voor Europa en wijder. Het zwaartepunt van de menselijke activiteit komt te liggen op het ontwerpen van een

toekomst. Zowel overgeleverde structuren als bestaande vormen moeten in beweging worden gebracht.

Dit is voor mij het eerste winstpunt, dat uit de studie van Guardini's geschriften is voortgekomen. Guardini is voorzichtiger dan Marx en hij gaat tegelijk verder dan Marx in zijn denken, dat namelijk vooral op maatschappelijke structuren is gericht. Guardini formuleert ook de ethische implicaties van de actuele cultuuromslag. In „Die Macht” wijst hij op de noodzaak een nieuwe ethiek van de macht te ontwikkelen, nu de menselijke macht over de natuur en over zichzelf overgeleverde grenzen steeds verder overschrijdt. Er is een ethiek vereist van de toenemende machtsverkrijging. In zijn rede bij het aanvaarden van de Erasmusprijs ⁸⁾ is Guardini hierop verder ingegaan. Hij noemt twee vormen van macht: die van de heerschappij, legitiem in het verleden, en die van de dienst, die de vorige moet gaan vervangen. Deze gedachtengang verdient meer aandacht en nadere uitwerking, dan tot dusver het geval is.

Ter afsluiting van enkele gegevens uit de persoonlijke geschiedenis kan ik erop wijzen, dat Thomas van Aquine, Karl Marx en Guardini – *bien étonnés de se trouver ensemble* – met elkaar in verband kunnen worden gebracht, in zover de historische periode van de Nieuwe Tijd aan de orde is. Voor Marx en Guardini behoeft dat geen betoog. Maar wel voor Thomas, die de Middeleeuwen tot een hoogtepunt voerde en daarin van twee tegenovergestelde kanten bestreden werd. Voor mij is het een nieuw gegeven, dat hij tegelijk de Nieuwe Tijd mogelijk maakte. J. B. Metz ⁹⁾ laat zien dat in Thomas' denkvorm in beginsel de stap al gezet is van kosmocentrisme naar antropocentrisme.¹⁰⁾

Menselijk-maatschappelijke implicaties van de wetenschappelijke techniek

Toegang tot de vragen

3.1. Een vergelijking van de overgeleverde wijze waarop mensen in hun behoeften voorzien met de nieuwe produktiewijze geeft toegang tot de vragen, in deze verhandeling gesteld. Sinds de overgang van het zwervende naar het gevestigde leven was de mens voor zijn behoeftebevrediging aangewezen op handwerk, d.w.z. op gereedschap en eenvoudige werktuigen, aangedreven door de krachten van water en wind, van dieren of mensen. Mumford wijst er terecht op, dat landbouw en veeteelt vóór alles berustten op nauwkeurige waarneming.¹¹⁾ Het arbeidsvermogen waarover de mens beschikte, was beperkt en plaatsgebonden, afhankelijk van natuurkrachten, waarop de mens nauwelijks invloed kon uitoefenen. De vooruitgang was grotendeels beperkt tot wat herhaaldelijk proberen kon opleveren.

De cultivering van werkwijzen en werktuigen op de basis van natuurwetenschappelijk onderzoek doorbreekt dit onmiddellijk contact met de natuur. Tussen de mens en het hem onmiddellijk gegevene schuift zich de nieuw ontwikkelde machinerie. In de eerste fase neemt deze nieuwe bewerktuiging voor een groot deel de menselijke spierarbeid over: zelfwerkende werktuigen. En in een volgende fase – de 20e eeuw – wordt ook het menselijk regelen van zelfwerkende werktuigen ingebouwd. De ontwikkeling gaat verder in de richting van zichzelf regelende apparaten en installaties. De elektriciteit wordt het vierde element; zij is de draagster van licht, warmte en beweegkracht, nu aangevuld met informatie. De ontleding van het natuurlijk gegevene gaat zover, dat nieuwe grondstoffen worden voortgebracht, kunstmatig materiaal, dat uniform is en dat nauwkeurig wordt aangepast aan de eisen, die opgesteld zijn door de gebruikende mens; men zou het de belichaamde plasticiteit kunnen noemen.

Zo bouwen wij, mensen, een nieuwe „tussen-realiteit”, een „mid-den” tussen de mens en de natuur, dat tegelijk „bemiddeling” is voor menselijke behoeftebevrediging en meer.

Aldus krijgt een werkend „systeem van functies” gestalte in vele vormen. En dit systeem wordt het leidinggevende model, vooreerst ter beschrijving van al het levende, dat immers ook aangewezen is op een bepaalde omgeving. Hetzelfde model kan dienen voor de bewerking van alle menselijke activiteit, die men kan opvatten als gericht op het voortbrengen van wat dan ook. Natuurwetenschappelijke

techniek verbreedt zich tot wetenschappelijke techniek, die, zoals gezegd, alle samenwerking omvat van mensen met middelen.

Deze nieuwe „tussenrealiteit” is herkenbaar in omvangrijke rekenapparatuur, in chemische procesindustrie, en elders. Met name de niet-natuurwetenschappelijk opgeleide verkeert bij de ontmoeting daarmee in een „vreemde” wereld, gemeten aan de vertrouwde menselijke omgeving. Uitleg is alleen mogelijk aan wie de daarbij behorende talen verstaat, de mathematische, fysisch-chemische, enz. Maar ook dan blijft de verbinding met het natuurlijk gegeven moeilijk. Deze „tussen-realiteit” omgeeft ons in toenemende mate; wij zijn er steeds meer op aangewezen. Het nieuwe instrumentarium komt onze woningen binnen en ook de gebouwde wereld getuigt er in toenemende mate van. De snelle uitbreiding van apparatuur op medisch gebied is opvallend, terwijl bijv. teaching machines hun intrede doen in het onderwijs.

De vondst van de wetenschappelijke techniek heeft de produktiviteit van de mens enorm verhoogd, kwantitatief gesproken, en ook kwalitatief verbreed. Geheel nieuwe mogelijkheden werden ontsloten, zodat nieuwe menselijke behoeften werden gewekt, bijv. door de nieuwe communicatiemiddelen. Een verdere verkorting van de arbeidstijd staat in het verschiet, in de eerste plaats wat betreft de intrede in het arbeidsleven en de uittrede eruit. Daardoor krijgen alle betrokkenen – althans in de zgn. technisch ontwikkelde landen – gelegenheid tot persoonlijke ontplooiing, tot bemoeienis met het algemeen belang en tot bezinning op de eigen en algemene gang van zaken.¹²⁾ Toenemende vrije tijd behoort naar mijn mening niet als een nieuw vraagstuk te worden opgevat, maar juist de mogelijkheden te scheppen om bestaande vraagstukken verantwoord te behandelen. Deze uitspraak doorbreekt het beschrijvend karakter van dit onderdeel; ik kom er in het volgende deel op terug.

Gaan werken

3.2. Gaan werken – in ambachtelijk verband – betekende vroeger als leerling worden aangenomen door een meester in het vak en de handvaardigheid verwerven, die bij dat vak behoort. Het werkmilieu was gebonden aan het huiselijk milieu van de meester. Deze situatie is fundamenteel anders geworden. Gaan werken betekent vandaag: het openbare leven intreden en een taak op zich nemen in een of ander – veelal groot – verband van menselijk samenwerken. Deze intrede mist het houvast dat vroeger het ambacht bood. Integendeel, de

onderneming van vandaag is in een voortdurende technische, organisatorische en economische verandering betrokken, tot en met in haar eigen bestaan – een betrokkenheid, die voor de meesten ondoorzichtig is. De voorbereiding op een dergelijk arbeidsleven vraagt om een opleiding op een zelfgekozen gebied om in het bedrijfsleven te kunnen binnentreden. Belangrijker dan deze opleiding is de ontwikkeling van de jonge mens in algemene – d.w.z. niet vak-gerichte – inzichten en vaardigheden, die hem in staat moeten stellen in het veranderende bedrijfsleven een eigen weg te gaan. Want het reële gevaar bestaat dat het arbeiden in feite teruggebracht wordt tot ingeschakeld worden in het veranderend produktiesysteem, verschoven worden van de ene taak naar de andere zonder meer. Voldoening vinden in de arbeid is alleen mogelijk door actief betrokken te zijn bij de technische, organisatorische en economische veranderingen. Dat eist van de werker een volgehouden zelfontwikkeling, minstens het bijblijven bij de gang van zaken op het betrokken gebied.

Hier past een opmerking over de technische ontwikkeling in de Europese cultuurkring. Deze ontwikkeling wordt bij voorkeur gericht op de overdracht van werk aan werktuig en niet op het vinden van nieuw instrumentarium ten grieve van de arbeidende mensen. Ik heb lang aangenomen dat deze gerichtheid inherent zou zijn aan de wetenschappelijke techniek zelf, tot een kritische beschouwing van L. Mumford¹¹⁾ mij beter leerde. Ook hier bestaat een marge voor menselijke keuze. Bevrijding van uitputtende arbeid behoeft niet zover te gaan, dat het gehele werk door instrumentarium wordt overgenomen en de arbeidende mens uitgeschakeld wordt of teruggebracht tot zgn. toezichthoudende arbeid. Het is mogelijk dat elementen van herhaling in het werk een positieve rol spelen voor vele werkers en zelfs dat ze bijdragen tot voldoening in het werk. Onderzoek naar wat op de arbeidsplaats gezondheid bevorderend en wat gezondheid benadelend is, kan hier meer licht geven. Dat vraagt om de actieve deelname van de betrokkenen zelf. Ontwikkeling van werkwijzen (aan techniek eigen) ten behoeve van de werkenden zelf is minstens evenzeer geboden als ontwikkeling van werkwijzen ten behoeve van de produktiviteitstoename.

Naast de actieve deelname aan de ontwikkeling van nieuwe werkwijzen is in vele gevallen ook een participatie aan de produktontwikke-

ling mogelijk. Wanneer de produkten zodanig zijn, dat wie meewerken aan de productie zich ook in de situatie van de toekomstige gebruiker kunnen verplaatsen, dan is een bijdrage aan de ontwikkeling van het nieuwe produkt gewenst. Onderzoek van de gebruiker uit omvat de hanteerbaarheid, de veiligheid, de duurzaamheid, het onderhoud van het produkt en het aanzien ervan. Voorwaarde om aan een nieuw produkt te beginnen zal zijn het vaststellen van een voldoende markt ervoor. Dat is noodzakelijk maar niet voldoende. De optimalisering van de kwaliteit, van de gebruiker uit beoordeeld, moet worden toegevoegd, wil van een verantwoorde produktie sprake zijn.

De actieve deelname aan de ontwikkeling van werkwijzen en produkten zijn in het hedendaagse bedrijfsleven de twee meest gereede aanknopingspunten om voldoening in het werk te bevorderen.

*De
maatschappelijke
implicaties*

3.3. De menselijke implicaties van de wetenschappelijke techniek gaan gepaard aan de maatschappelijke implicaties. Want het menselijk bestaan omvat meer dan de bewuste persoonlijke activiteit en de ik-gij-relatie, de kleinste kring. Er is ook altijd een wijdere sociale dimensie, een „wij”, dat als openbaar leven te onderscheiden is van het private leven. Deze sociale dimensie is concreet „de maatschappij”, die in verschillende culturen (ev. cultuurfasen) een verschillende structuur heeft. Ook deze structuur is uitdrukking van de menselijke onderlinge afhankelijkheid en van de grondinspiratie, die culturen kenmerkt en hen onderscheidt. In het private verband is ruimte voor menselijke vrije keuze, meer dan in het openbare en maatschappelijke verband. Dáár immers is de actuele arbeidsverdeling bepalend, het geheel van functionele verhoudingen tussen mensen; voor de vrije keuze is de ruimte beperkt. Belangrijke verandering van de relatie van de mens tot de natuur brengt veranderde verhoudingen tussen de mensen onderling mee; de mens maakt immers ook deel uit van de natuur. In dit geval is dat vooral in de arbeidsverhouding terug te vinden.

In de Europese cultuurkring heeft vooral de ontwikkeling van de handel de maatschappelijke structuur van het handwerk doorbroken. De meester in het vak werd opgevolgd door de ondernemer en het is vooral de familiegebonden onderneming, die een tot dusver onbekende, zelfstandige en onafhankelijke plaats in de maatschappij veroverde. In dit nieuwe milieu kwam in de 19e eeuw de wetenschappelijke techniek tot ontplooiing. Daar ontstond het fabrieks-

proletariaat, door Marx „ein bloß lebendiges Zubehör zur Maschinerie” genoemd.¹³⁾ Daarin komt in de 20e eeuw verandering, althans in de zgn. technisch ontwikkelde landen. De vakbeweging – de emancipatiebeweging van de arbeiders – vormt een politieke en ook sociaal-economische macht. Arbeidsbeloning en arbeidsomstandigheden verbeteren en overleg tussen ondernemingsleidingen en werkers begeleidt de sociaal-economische gang van zaken.¹⁴⁾ In dezelfde tijd heeft een spectaculaire ontwikkeling van de wetenschappelijke techniek plaats; ruimtevaart en medische technieken maken hiervan de grootste indruk.

Zo is de overgeleverde ondernemingswereld op drift gekomen. Internationaal werkende grootondernemingen verschijnen als exponenten van de schaalvergroting, terwijl vooral op het vlak van de distributie vele kleine ondernemingen worden opgeheven, maar ook vele nieuwe verschijnen.

Twee ontwikkelingen blijken in dit verband opmerkenswaard. De eerste is de vermaatschappelijking van de onderneming, de toenemende verweving van bedrijfsleven en maatschappij. Cobbenhagen gebruikte de term vermaatschappelijking van de onderneming voor het gaandeweg loskomen van de familieband. Vandaag sluit deze term in, dat de relatief zelfstandige positie van de onderneming wordt aangevochten; de relatie tussen maatschappij en onderneming wordt nauwer. Dat blijkt uit het gegeven, dat de benadering van de onderneming als samenwerkingsvorm gaandeweg ook wordt toegepast op andere maatschappelijke instellingen. Ziekenhuizen en scholen, instellingen voor maatschappelijke hulpverlening en voor opbouw van een maatschappelijk verband, instellingen voor zgn. cultuurspreiding worden steeds meer geleid naar ondernemingscriteria – tot en met het leger, dat als een bedrijf sui generis kan worden beschouwd. De tegenstelling tussen de overheidsdienst en het zgn. vrije bedrijf wordt minder scherp en voor menig omvangrijk project is de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven noodzakelijk. Dat is o.m. begrijpelijk nu het bedrijfsleven in de zgn. ontwikkelde landen de overgang heeft bewerkt van schaarste naar een toenemende overvloed van goederen, naar welvaart. Het wordt steeds duidelijker dat welvaart niet ook betekent wel-zijn. Een teken aan de wand is b.v. de aantasting der elementen; maar ook een toenemende maatschappijkritiek¹⁵⁾ en het veelvormige protest van vooral jonge mensen wijst in dezelfde richting. Wij betreden met de toepassing van de weten-

schappelijke techniek een nieuwe fase in menselijk en maatschappelijk verband.

Deze maatschappelijke verbreding van de ondernemingsbenadering gaat uiteraard samen met pogingen om de doelstelling van de onderneming zelve ook te verbreden. Want het gaat om een wisselwerking; de onderneming is altijd een maatschappelijke instelling geweest, al is het tot voor kort de enige, die zelf het risico van voortbestaan heeft gedragen. Het is te begrijpen dat in de eerste fase van het bestaan van de moderne onderneming – de fase van de massa-productie – de economische doelstelling maatgevend was, ook in het licht van de liberale inspiratie met haar puriteinse variant.

Nu de overwinning van de armoede – zelfs voor de gehele mensheid – mogelijk is geworden, breekt de tijd aan om de economische doelstelling meer als voorwaarde op te gaan vatten en de sociale en culturele dimensies in de doelstelling zelve op te nemen. Wanneer de rentabiliteitswedstrijd bepalend blijft, komt er geen ruimte om de verantwoording voor het beleid te delen met medewerkers, iets dat met toenemende nadruk wordt gevraagd, zo niet geëist. En deze eis voor medezeggenschap – op de arbeidsplaats en ten aanzien van de onderneming zelve – is billijk. Want het hebben van „werk” is niet de enige voorwaarde voor welzijn; daartoe behoort ook voldoening vinden in de te verrichten taak en in het medewerken aan het samenwerkingsgeheel. Bij de reeds genoemde aanknopingspunten – ontwikkeling van werkwijze en werkstuk – moet een toenemende maatschappelijke verantwoordelijkheid worden gevoegd.¹⁶⁾ De mogelijkheden en onmogelijkheden op dit vlak kunnen niet a priori worden vastgesteld; zij zijn alleen proefondervindelijk te bepalen d.w.z. de onderneming moet ook op dit stuk in ontwikkeling gaan.

In dit perspectief kan men spreken van „de maatschappij als onderneming”, van de al-omvattende functionele verhoudingen tussen mensen – een pluriforme samenwerking – die gericht is op de welzijns-toename van allen. Ook van deze onderneming staat allerm minst vast dat zij in haar doelstelling zal slagen en duurzaam zal blijken. Voor zover dat van ons, mensen, afhangt, geeft de geschiedenis weinig hoopvolle aanknopingspunten.

De tweede belangwekkende ontwikkeling is de verschuiving in de beroepsbezetting naar de dienstenverlenende beroepen, met name die, welke de afzonderlijke mens bereiken. Een heroriëntatie van de technische ontwikkeling kan de snelheid van de actuele verschui-

ving vertragen, maar haar niet wegnemen, schijnt het mij toe. Deze verschuiving wijst erop, dat het leven in een zichzelf veranderende wereld, een wereld, waarin de wetenschappelijke techniek steeds verder doordringt, bijzondere eisen gaat stellen aan hen die erin leven. In tegenstelling tot vroeger krijgt ook het persoonlijk leven het karakter van een onderneming. Mensen zullen hun sociaal-culturele identiteit alleen kunnen veroveren, wanneer zij een project van een eigen leven opstellen en dat telkens hernemen, afhankelijk van hun ervaringen en van de veranderende omstandigheden.

Hierin ligt een duidelijk verband met de wetenschappelijke benadering van een „werkelijkheid”, die wordt onderzocht en gemanipuleerd. Ook degenen, die niet met het wetenschappelijk onderwijs hebben kennisgemaakt, krijgen in meerdere of mindere mate met de wetenschappelijke benadering te maken. Opvoeding en opleiding zullen daarop moeten worden afgestemd. En wie thuis is in één specialisme, heeft toch voor zijn leven óók behoefte aan andere deskundigheden en deskundigen. Naarmate mensen zelf minder bij machte zijn om met de wetenschappelijke benadering om te gaan, zijn zij meer aangewezen op de welwillende steun van anderen. Naarmate de houvast biedende plaats van de mens in de maatschappij wordt vervangen door een levensgang, worden wij meer op elkaar aangewezen.

De toenemende zgn. vrije tijd speelt op deze behoeften in, althans, zij biedt daarvoor vele mogelijkheden. Ik noem bijv. de ontplooiing van eigen vaardigheden tot zelfuitdrukking; ook de geschiktheid om zich actief met de bevordering van het algemene belang in te laten. Tevens betekent de vrije tijd ruimte voor de noodzakelijke bezinning, levensvoorwaarde in een zichzelf veranderende maatschappij. Bij elke, hier genoemde vrijetijdsbesteding is communicatie met anderen ingesloten.

En zo geraken wij in toenemende mate op elkaar aangewezen. Negatieve utopieën, zoals G. Orwell's „1984”, wijzen op het gevaar van een of andere vorm van technocratie. Waakzaamheid daartegen is geboden.

*Menselijke en
maatschappelijke
aspecten*

3.4. Aan elke cultuur, elke menselijke samenlevingsvorm zijn menselijke en maatschappelijke aspecten te onderscheiden, hoe verscheiden de verhoudingen daartussen ook zijn. Aristoteles maakt al een drieduidig onderscheid, dat hierop betrekking heeft. Voor het menselijk leven is volgens hem ten minste man, vrouw en slaaf vereist. Een

echtpaar is niet voldoende, want er moet ook een mogelijkheid om te leven geboden worden aan diegenen, die het leven op eigen verantwoording niet aan kunnen. Duurzaam leven vraagt meer: groepsvorming door meerdere families. Maar het „goede” leven – een samenleving, die voldoening schenkt – is volgens hem alleen in de stad bereikbaar, in de Griekse stadstaat, dank zij een doorgevoerde arbeidsverdeling en de cultivering van lichamelijk en geestelijk welzijn. Men kan deze driedeling terugbrengen tot het private en het openbare leven, de maatschappij. In de Europese cultuurkring bestaat de grootste mogelijkheid tot een vrij gekozen band tussen mensen en tot vrij genomen initiatief in het private leven. Daar, in het private, wordt het gehele leven telkens weer samengenomen, „geleefd”. Het maatschappelijk leven, in de betekenis van het openbare leven, is derhalve meer noodzakelijke voorwaarde voor een bevredigend menselijk bestaan.

Ook de menselijke en maatschappelijke implicaties van de wetenschappelijke techniek zijn aan elkaar verbonden. Een veranderde levensopvatting is nodig om de geldende maatschappelijke structuur in ontwikkeling te brengen, en omgekeerd: ontwikkeling van de bestaande structuur bevordert verandering van levensopvatting. Men kan dit verhelderen door Marx’ model van infra- en superstructuur (Unterbau und Überbau) te interpreteren in termen van menselijk streven in de wijdeste betekenis. Aan menselijk streven zijn drie dimensies te onderkennen, of drie niveaus. De eerste dimensie – het laagste niveau – is de menselijke zorg voor het onderhouden van het leven, voor het winnen van levensonderhoud. Wie niet verder kan komen dan het strikt noodzakelijke om te leven, komt aan de andere dimensies niet toe. Want een waarlijk menselijk leven vraagt meer dan het biologisch minimum. Een lang en gelukkig leven impliceert ook levensvulling – een leven dat ergens aan besteed wordt. Daarmede is de tweede dimensie van streven, een hoger niveau, geïntroduceerd. Mensen hebben wensen als zij meer mogelijkheden van handelen krijgen. En het hoort tot het menselijk leven dat aan wensen wordt voldaan. Een bevredigende maatschappelijke taak en het vieren van het goede en schone horen tot deze dimensie. Zo krijgt het menselijk leven inhoud, het leven „is de moeite waard”. Nu is het ook een gegeven, dat mensen altijd wensen overhouden. Wanneer een mens van mening is dat al zijn wensen in vervulling zijn gegaan, dan is hij of zij beklagenswaardig; er is niets overgebleven, dat het nastreven waard is, dat het leven interessant maakt. Dat hangt samen met het

hoogste niveau, de derde dimensie van het menselijk leven, dat ik de vervulling van verlangens noem. Mensen dromen van een wereld, waarin de zeldzame ogenblikken van vervuld verlangen kunnen worden vastgehouden. De kortstondige en zeldzame ervaringen van „zaligheid” vertegenwoordigen het diep liggende verlangen naar een samenleving, waarin gerechtigheid, vrede en liefde heersen, waar het goede, ware en schone ieders deel is zonder meer. Het is dit eschatologische verlangen, dat de gebrokenheid van het menselijk bestaan nu en dan doorlicht en dat hoop en verwachting in stand houdt, de moed om telkens weer verder te gaan.

Deze drie dimensies vormen in het menselijke leven een dynamische eenheid. De laagste is een noodzakelijke maar onvoldoende voorwaarde voor een bevredigend leven. En de hoogste is onmisbaar om een waarlijk menselijk leven te leiden, al gaat het verwerklijken van deze droom boven het vermogen van mensen uit. Dat is een stelling, die in mijn christelijke geloofsovertuiging rust. De eschatologische vervulling der tijden wordt ons „om niet” geschonken.

Wat wij het ethisch verschijnsel noemen, hangt rechtstreeks samen met de driedimensionaliteit van 's mensen streven. Want wanneer wij menselijk gedrag als goed of slecht beoordelen – zonder meer – dan bestempelen wij het gedrag van een persoon of van een groep als wel of niet in overeenstemming met wat wij aanmerken als toekomend aan alle mensen of minstens aan het normatieve mensbeeld dat wij als groep zeggen aan te hangen. Ethiek, die alle mensen omvat, gaat min of meer duidelijk samen met ethische dimensies van culturen of cultuurfasen. Dat is ook van toepassing op de actuele cultuuromslag. Het zoeken naar een nieuwe samenlevingsvorm houdt daarom ook in, dat overgeleverde ethiek vervangen moet worden door een nieuwe ethiek. Voor het eerst in de geschiedenis zal deze ethiek – globaal genomen – geldig zijn voor de gehele mensheid. Want tot de implicaties van de wetenschappelijke techniek behoort ook, dat zij doordringt tot alle mensen en alle bestaande culturen. Een oude droom, die men terecht een illusie moest noemen in vroeger tijden, gaat tot de werkelijke mogelijkheden behoren. Wij drukken dat uit door aan de utopie werkelijkheidswaarde toe te kennen. In de nieuwe toekomstgerichtheid gaan wij prijs stellen op utopisch denken en ook, hoop ik, op utopisch handelen.

4.1. Techniek beoefenen in nauwe verbinding met wetenschappelijk onderzoek sluit in, dat de vooruitgang, aan wetenschapsbeoefening eigen, ook inherent wordt aan techniek: technische ontwikkeling op technologische basis. Deze formulering wijst erop dat wetenschappelijke techniek meer is dan toegepaste wetenschap. Wetenschapsbeoefening omvat sinds de nieuwe techniek twee vormen van creativiteit: een theoretische, beschrijvende vorm en een praktische, realiserende vorm. Deze vormen staan in onderlinge wisselwerking. Wetenschappelijke ontdekkingen kunnen de aanleiding vormen voor nieuwe inventiviteit en technische vindingen kunnen invitatie betekenen voor nieuw wetenschappelijk onderzoek. H. Casimir schrijft over „de overwegende invloed van wat ik de wetenschap-techniek spiraal zou willen noemen”.¹⁷ Het niveau van de mogelijke menselijke machtsoefening stijgt voortdurend. En het is niet in te zien, dat er vooralsnog aan deze ingebouwde dynamiek een einde komt. Een periode van relatieve stilstand, zoals uit de historie bekend, ligt zeker niet in het vooruitzicht.

Techniek in de betekenis van wetenschappelijke techniek „is” technische ontwikkeling. Ontwikkeling betekent dan het stelselmatig voortbrengen van nieuwe mogelijkheden van menselijk handelen. Daarmede is niets gezegd over gewenste en niet gewenste ontwikkeling. Want technieken zijn „werkwijzen”, al dan niet gematerialiseerd in apparaten, installaties, e.d. Werkwijzen indelen in gewenste of ongewenste kan alleen gebeuren vanuit een normatief mensbeeld. In deze betekenis kan men de wetenschappelijke techniek vóór-ethisch noemen, hetgeen niet hetzelfde is als ethisch-indifferent. Er moet, wat dit aangaat, onderscheid gemaakt worden tussen de vroegere techniek (de techniek van het handwerk) en de nieuwe techniek. De vroegere techniek bestond uit een verzameling werkwijzen en hulpmiddelen, waarover pas in ethische termen kan worden gesproken in verband met hun gebruik. Dat gaat zelfs op voor de oorlogsmiddelen. Zij worden terecht gebruikt in een rechtvaardige oorlog, ten onrechte daarbuiten. Techniek als technische ontwikkeling doorbreekt deze grenzen. Oorlogsmiddelen hebben een zodanig vernietigende werking gekregen, dat oorlog geen aanvaardbaar middel meer is om politieke geschillen op te lossen. De oorsprong van dit verschil is gelegen in het dynamische, het ontwikkelingskarakter van de wetenschappelijke techniek. In de nieuwe situatie is

ontwikkeling in de richting van aanvaardbare menselijke doelstellingen ethisch verplicht. De nieuwe techniek draagt zelf een ethische dimensie in zich.

Romano Guardini beschrijft dit onderscheid in termen van machtsuitoefening.

„Er zijn twee manieren waarop ten opzichte van de mens macht kan worden uitgeoefend. De ene is die van de heerschappij. Zij bepaalt de voorbije geschiedenis en is legitiem, zolang de concreet bestaande vorm van heerschappij een metafysische werkelijkheid, „een majestas” tot uitdrukking brengt. Waar dit gelukt, heeft ze het karakter van grootheid, van symbolische weergave. Dan voelt de mens, die de heerschappij ervaart, haar als juist. Hij beleeft haar mee met dat deel van zijn wezen, dat verlangt naar tegenwoordigstelling van het verhevene. Zodra dit niet meer gevoeld wordt, de aanspraken ervan niet meer geloofwaardig zijn, ontstaat uit de echte heerschappij het geweld, waartegen het vrijheidsgevoel in opstand komt.

Maar er bestaat nog een andere vorm waarin macht uitgeoefend wordt, namelijk die van het dienen. Hiermee is niet de onderschikking van het zwakkere bedoeld; dit dienen is integendeel een zaak van de sterkte die zich verantwoordelijk voelt voor het leven – voor al datgene, wat leven heet: mens, volk, cultuur, ordening van het land en van de wereld. Dit alles – nogmaals gezegd – niet in de machteloosheid van de zwakheid, maar in de superioriteit van de kracht; eveneens gelegitimeerd door goddelijke opdracht, maar op een wijze die geen uitdrukking is van „majestas” doch – als dit onfatsoenlijke woord weer in ere hersteld mag worden – van „deemoed”. Dienende sterkte, die wil dat de dingen der aarde juist worden. In deze vorm van machtsuitoefening ligt geen glans, geen verhevenheid, maar eenvoudige zakelijkheid. Maar misschien is dat het, wat de zich overal roerende revolutie eigenlijk bedoelt, want ook de moderne mens wil bindende ordening waarachter macht staat – maar een ordening die dient”.¹⁸⁾

Wat ons te doen staat is het richten van de technische ontwikkeling in materiële betekenis allereerst op het bevredigen van menselijke behoeften en vervolgens op het vervullen van menselijke wensen in zover deze kunnen worden beschouwd als concretisering van algemeen menselijke verlangens. Dat is een enorme opgave, gezien vanuit de feitelijke situatie. De bewapeningswedloop en de meedogenloze rentabiliteitsconcurrentie in het bedrijfsleven, de voorrang van de ruimtevaart (ook van militaire betekenis!) boven het aanpakken

van het hongerprobleem in de wereld zijn bekende voorbeelden van ethisch niet-verantwoorde ontwikkeling. Funest voor de belangen van de zgn. ontwikkelingslanden is zowel de stelselmatige oriëntatie van de technische ontwikkeling op overdracht van werk aan werktuigen als de ontwikkeling van kunstmatige grondstoffen ter vervanging van de natuurlijke. Er zijn zeker ook gunstige voorbeelden te noemen, zoals de vooruitgang van de epidemiologie en de „groene revolutie” door nieuw gekweekte voedingsrassen, e.d., maar zij stuiten in hun doorvoering op meeromvattende nalatigheden.¹⁸⁾

*Een politiek
vraagstuk*

4.2. Het richten van de wetenschappelijk-technische ontwikkeling op de bevrediging van menselijke behoeften (en meer) en niet op politieke machtsverkrijging, op welvaartstoename zonder meer, etc. is allereerst een politiek vraagstuk. Want de nieuwe technische ontwikkeling dringt door in alle sectoren van het menselijk-maatschappelijk leven. Alleen in politiek verband is het mogelijk een overzicht samen te stellen en belangen af te wegen, teneinde een beleid te kunnen voeren. Dat wordt duidelijk nu allereerst een beroep op de openbare middelen wordt gedaan en omvangrijke technische projecten alleen kans van slagen hebben tesamen met de burgerlijke overheid.

Aan dit vraagstuk werkt in ons land sinds 1966 de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid. Het is de moeite waard van haar interimadvies (1969) kennis te nemen. De Raad formuleert daarin de probleemstelling, de referentiekaders en de maatschappelijke doeleinden: economisch potentieel, fysieke en sociale levensomstandigheden, geestelijk en cultureel levenspeil, naast „de positie van Nederland in de internationale wereld”.¹⁹⁾ Tot dusver is de behandeling van dit centrale vraagstuk nauwelijks doorgedrongen tot de instellingen van wetenschappelijk onderwijs, om van de openbare gedachtenwisseling in politicus maar te zwijgen.

Ik vermeld hier met vreugde de samenwerking van de T.H. Eindhoven met het Tilburgse Kennedy-Instituut. Men onderzoekt tesamen hoe technische ontwikkeling en politieke besluitvorming in feite samenhangen. Zo zal het hopelijk mogelijk worden wegen te vinden om technische ontwikkeling door politieke beslissingen in een gewenste richting te sturen. En ik verbind hieraan de wens, dat dit initiatief niet tot een van de vele specialismen zal leiden, maar door zal dringen tot docenten en studenten aan de beide hogescholen.

Het sturen van de wetenschappelijk-technische ontwikkeling behoort een voorname plaats te krijgen in het politieke bedrijf.

Politieke structuren en procedures zullen daarvoor geschikt moeten worden gemaakt. Daarnaast kan m.i. alleen proefondervindelijk worden gezocht, zoals dat in het algemeen geldt van alle gevallen waarin maatschappelijke structuren in ontwikkeling moeten worden gebracht. Niemand beschikt over een blauwdruk van de toekomst en het eisen van een alternatief alvorens tot verandering over te gaan is onrechtmatig. De nieuwe situatie wordt immers gekenmerkt door voortdurende verandering – ontwikkeling in de beperkte betekenis – zodat het zoeken naar ontwikkeling in humanitaire zin een blijvende opdracht wordt.

Wel is het mogelijk formeel de richting te omschrijven, waarin gestuurd zal moeten worden: de fysieke en sociaal-culturele omstandigheden zodanig optimaliseren, dat op ieder mens een beroep wordt gedaan om aan het eigen leven vorm te geven, in medeverantwoordelijkheid voor aller leven. Dat kan een hedendaags ethisch beginsel worden genoemd, maar het is goed daarbij te denken aan J. R. Thorbecke's onderscheid tussen een stelling en een stelsel, een organieke structuur, waarin het beginsel werkzaam wordt op onderscheiden terreinen.³⁰⁾ Wanneer wij de verstarring in de bestaande machtsverhoudingen principieel willen ontgaan, dan is de aangewezen uitweg de politieke structuren en procedures proefondervindelijk in ontwikkeling te brengen. Het verzet van sociaal bewogen jongeren tegen de bestaande toestand is rechtmatig voor zover het ontwikkeling wil afdwingen en voor zover het zichzelf handhavende groepen signaleert, die uit naam van de „zwijgende meerderheid” radicale ontwikkeling beletten. Marx ging hen voor in zijn afwijzing van de Pruisische ambtenarenstaat. L. Dupré noemt Karl Marx' kritiek op Hegels staatsrecht het vertrekpunt van de Marxistische wijsbegeerte.³¹⁾

*Het niveau der
maatschappelijke
instellingen*

4.3. Op het makro-verband, de politiek, volgt het meso-niveau, het niveau der maatschappelijke instellingen. Over de producerende en algemene dienstenverlenende instellingen werd onder 3.2. al gesproken. De situatiebeschrijving geeft voldoende de gewenste richting van ontwikkeling aan. Ik ga hier nader in op de schoolwereld. Het spreekt bijna vanzelf dat scholing en opleiding van eminent belang zijn in de reeds begonnen toekomst. Vorming van de eigen persoon zal eraan gepaard moeten gaan, want de sociaal-culturele identiteit moet door eenieder zelf worden veroverd. Toegang tot het bedrijfsleven of tot de dienstenverlening eist bovendien scholing, evenzeer

als de ontwikkeling van andere creatieve mogelijkheden; deze kan niet zonder scholing geschieden. De schoolwereld krijgt aldus een sleutelpositie, te vergelijken met het leren van een vakbekwaamheid in vroeger tijden. Men kan de scholingsladder de nieuwe infrastructuur noemen, datgene wat voor allen noodzakelijk is voor een bevredigend persoonlijk en maatschappelijk leven. Daarom zal het zaak zijn het voorgeschreven „lezen, schrijven en rekenen” – als korte karakteristiek te verstaan – te introduceren met als uitgangspunt de belangstelling van de leerlingen. Als voorbeeld van dezelfde gedachtengang kan het geschiedenisonderwijs dienen. Wanneer men van het heden uitgaat en belangstelling weet te wekken voor de vraag hoe het zo geworden is, kan dit onderwijs veel vruchtbaarder zijn dan veelal het geval is. Want in deze, op de toekomst gerichte tijd onderwerpen wij het verleden vooral in zover het ons kan helpen met de vragen van nu.

Maatschappelijk gesproken zijn vooral die scholen van bijzonder belang, waar jonge volwassenen hun opleiding krijgen en waar de top van de huidige scholingsladder wordt bereikt. Iedereen moet blijven leren in het leven, en dat geldt vooral voor hen, die vertrouwd moeten raken met de wetenschappelijke benadering van vragen en vraagstukken. Daarom juist moet het wetenschappelijk onderwijs op verdergaande ontwikkeling worden ingesteld. Dat geldt voor het vakgebied en voor de noodzakelijke samenwerking met beoefenaren van andere vakgebieden. Maar er zal ook inzicht en enige ervaring aan moeten worden toegevoegd over de oriëntering van de vakwetenschappelijke ontwikkeling op de behoeften en wensen van mensen.²³⁾ Daarbij zijn handreikingen onmisbaar voor de ontplooiing van andere vermogens, dan die waarop de studie een beroep doet. Wie dit leest zal met bezorgdheid aan verlenging van de programmatische studieduur denken, wanneer hij tenminste van de bestaande gang van zaken uitgaat. Doch verlenging van de studieduur komt mij ongewenst voor. Hier ligt een unieke kans voor docenten en studenten om samen de overgeleverde werkwijzen in ontwikkeling te brengen; een andere mogelijkheid zie ik niet. In eerste instantie zouden docenten en studenten experimentelerwijze samen op zoek moeten gaan naar optimalisering van de onderwijsvormen, van de procedures van de beoordeling en van de wijzen waarop nieuwe docenten worden gevonden. Deze ontwikkeling moet bij voorkeur niet wachten op de wetgever. Er moet daarentegen aan instellingen van onderwijs een vrijheidsmarge worden geboden, waardoor een keuze uit alternatieven

op grond van opgedane ervaring mogelijk is. Bij deze gang van zaken – waarbij de beoefening van wetenschap vanzelfsprekend is ingesloten – komen de betrokkenen in aanraking met beheerswerk, met het optimaal gebruik van beschikbare middelen. Het spreekt vanzelf dat gezamenlijk overleg door de delen van een onderwijsinstelling over de geschetste ontwikkeling onmisbaar is. Het zwaartepunt van dit overleg moet verplaatst worden van het bespreken van plannen naar het evalueren van ervaringen, opgedaan met nieuwe initiatieven. Daartoe behoort ook het bevorderen van een bevredigend werkmilieu voor hulppersoneel. De onderwijsinstelling heeft te maken met de maatschappelijke belangen en behoeften maar evenzeer met de rechtmatige verlangens van de studenten. Zij staat in dit opzicht tussen twee polen en zij is genoodzaakt een beweeglijk beleid te voeren; beweeglijk omdat versnelde verandering zowel de maatschappij als de mensen kenmerkt.

Actieve kennisname met een dergelijk beleid tijdens de opleiding is een goede voorbereiding op het vervullen van een taak in het bedrijfsleven en daarbuiten. Studenten leren dan al in hun opleiding wat een maatschappij-in-ontwikkeling betekent. En men mag redelijkerwijze verwachten, dat het milieu van een school, waarin een toenemend beroep op de leerlingen wordt gedaan, inspirerend werkt op de betrokkenen, en docenten behoedt voor verstarring en hobbyïsme. Ik reken tot deze scholen zowel de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs als het zgn. hoger beroepsonderwijs; zij behoren te gaan samenwerken. Het is dan te hopen, dat onderwijs van lager niveau – zeker even belangrijk – zichzelf hervormt, zodat ook deze opleidingen gericht worden op het leven.

Het micro-niveau 4.4. De bespreking van wat ons nu te doen staat, kunnen we afsluiten met enkele opmerkingen over het mikro-niveau, waar het menselijk samenleven voornamelijk bestaat in vriendschapsverbanden, tot en met de echtvereniging „for better and for worse”. Hier wordt het nieuwe leven gewekt en met vreugde ontvangen; dat is tenminste te hopen. Ook huwelijk en gezin zijn door de wetenschappelijke techniek in beweging gebracht. De loskoppeling van seksualiteit en voortplanting heeft de vrouw tot evenwaardigheid met de man gebracht. Want de voortplanting hangt nu evenzeer van de vrouw als van de man af. En het sexuele spel gaat een rol spelen in de volwassenwording van vrouwen en mannen.²⁹⁾ De tijd gaat voorbij waarin aan de vrouw het huiselijk domein werd toegewezen, terwijl

de rol van de man vooral op maatschappelijk gebied lag. Er valt een toenemende gezinstaaak voor de man te verwachten en een volwaardige maatschappelijke taak voor de vrouw. Men kan zich een huwelijksleven denken, waarbij beide echtgenoten een half-time maatschappelijke taak op zich nemen en waarin zij de huishoudelijke taak samen delen. Het monogame huwelijk is tot dusver in de Europese cultuurkring „verplicht”. Het komt nu onder kritiek te staan; experimenteel worden andere vormen beproefd. Wie in de voorkeur voor het monogame huwelijk gelooft, bijv. op christelijke gronden, overwege, dat de heilzaamheid ervan – in den regel – beter zal kunnen blijken, wanneer ook andere vormen mogelijk worden. Het nastreven van waarden kan het beste vanuit de vrijheid geschieden.

Ook op dit gebied is de toekomst onduidelijk; duidelijk is, dat wij, mensen, er verantwoord gestalte aan behoren te geven. Het verwekken en opvoeden van kinderen komt in een gezamenlijk levensontwerp te staan, hopelijk als een geïntegreerd deel ervan. Gehuwden moeten er materieel (wonen!) en mentaal aan toe zijn, als echt-paar. En de opvoeding van kinderen kan niet gebonden blijven aan gespecificeerde modellen van volwassenen. Opvoeden wordt helpen naar eigen volwassenheid, hetgeen met name betekent de vaardigheid om een eigen levensweg te gaan. De jonge mens van beide geslachten zal zo vroeg mogelijk moeten beginnen met zelf te kiezen uit mogelijkheden en op grond van eigen ervaringen zijn gedrag te wijzigen, ev. van keuze te veranderen. Ik hoop nog de gelegenheid te krijgen om de bijzondere waarde van de toewijding in dit tijdsgewricht nader te belichten. Een volgehouden toele, ev. te wijzigen op grond van opgedane ervaringen, behoort tot de noodzakelijke uitrusting voor een bevredigend menselijk leven in een door ontwikkeling getekende maatschappij.

Naast de jeugd vraagt de bejaarde „staat” nog een enkele opmerking. In de overzichten van litteratuur op het gebied van het maatschappelijk werk, incl. de gezondheidszorg, neemt de gerontologie een toenemende plaats in. Gezien de veranderende samenstelling van de bevolking en de psychische en sociale achterstand op dit terrein is dat begrijpelijk en belangrijk. Het lijkt mij toe, dat het gewenst is gaandeweg de bejaardenstaat los te maken van het gepensioneerd leven. Wanneer de pensioengerechtigde leeftijd eerder zou worden bereikt – ik denk aan 50 jaar – dan kan het eerder volwassen zijn van de jeugd tot haar recht komen. En op deze vroegere volwassenheid wordt van vele zijden met goede argumenten gewezen.²⁴⁾

Sleutelposities in het maatschappelijk bedrijf worden dan ingenomen door 30-50-jarigen. De eisen, die in de tegenwoordige tijd door deze taken worden gesteld, vragen om een grote vitaliteit. Gepensioneerde ouderen komen dan ter beschikking om – tegen een matige vergoeding – adviesdiensten te verlenen op grond van opgedane ervaring. En deze ouderen krijgen de gelegenheid om zich welbewust voor te bereiden op de laatste fase in hun leven, waarin de krachten afnemen en het teruggeven van het leven dichterbij komt.

In andere publicaties heb ik „wat ons te doen staat” samengevat in de term „ontwikkelingsethiek”, de naam voor de nieuwe ethiek, waar de toenemende macht van de mens om vraagt.²⁵) Ontwikkelingsethiek is berekend op de toenemende invloed van de wetenschappelijk-technische ontwikkeling als een gegeven dat de reeds begonnen toekomst kenmerkt. Er ligt een – hierboven kort omschreven – mensbeeld aan ten grondslag, waarin de eschatologische verlangens van alle mensen worden erkend als maatgevend voor verantwoord omgaan met de wetenschap-techniek spiraal, met de menselijk en maatschappelijk ingebouwde „ontwikkeling”.

De diep ingrijpende en steeds verdergaande veranderingen, die in het voorafgaande werden geschetst en in de term cultuuromslag werden samengevat, hebben ook hun godsdienstige implicaties. In de Europese cultuurkring betreft dat voornamelijk het christendom, d.w.z. de christelijke bezieling van mensen en de zelfopvatting van de christelijke kerken. Voor degenen, die geloven dat God in de geschiedenis is verschenen met een voor alle mensen beslissende boodschap, kan dat niet anders. Want het verstaan en ook de concrete betekenis van deze boodschap verandert met de tijden. De vraag in hoeverre de verschijning van het christendom mede de loop der geschiedenis heeft bepaald, is een rechtmatige en belangrijke vraag. Ik laat haar in deze uiteenzetting rusten. Ook blijven de andere wereldgodsdiensten onbesproken. Dat ook zij bij de cultuuromslag betrokken zijn, wordt o.a. duidelijk in het historisch nieuwe verschijnsel, dat een begin wordt gemaakt met onderlinge ontmoeting en uitwisseling.

In de christelijke kerken wint de overtuiging veld, dat hun gescheidenheid niet uit de boodschap van Christus te verantwoorden is en dat zij overwonnen moet worden. In dat groeiende bewustzijn spelen de nijpende vragen van allen over de toekomst van de mensheid ook een rol. Ik heb bij een andere gelegenheid gesteld, dat juist van christelijke kerken een voorbeeld mag worden verwacht hoe gescheidenheid kan worden vervangen door pluriformiteit; en ook dat de wijze waarop en de vorm waarin christelijke geloofsgemeenschappen in de samenleving aanwezig zijn, radicaal anders moet worden.²⁶⁾

Theologische uiteenzettingen, die hun vertrekpunt nemen bij de wetenschappelijke techniek, zijn, bij mijn weten, schaars, zeker in het milieu van de rooms-katholieke kerk, dat mij nog het beste bekend is. Het kiezen van een dergelijk vertrekpunt is moeilijk, wanneer men de gebruikelijke opleiding van theologen in aanmerking neemt.²⁷⁾ Daar komt, zeker voor de rooms-katholieke kerk bij, dat zij door haar structuur grote moeite heeft voor haar eigen omvorming te beginnen bij de noden en verlangens van de huidige mensengeneratie. De resten van het Romeinse Rijk en de Middeleeuwse opvolger daarvan blijken moeilijk te overwinnen. In de actuele pogingen daartoe neemt de Nederlandse katholieke kerk een vooruitgeschoven plaats in; uit historisch oogpunt is dat merkwaardig.

Gelukkig verscheen onlangs een interessante poging van de r.k. theoloog J. B. Metz – geen aanhanger van de zgn. Romeinse theologie – om de rol van het christendom in de al begonnen toekomst te verhelderen: „Technik – Politik – Religion im Streit um die Zukunft des Menschen”.²⁸⁾

Metz betoogt, dat de wetenschappelijk-technische ontwikkeling niet bij machte is „zichzelf” op een mensleefbare toekomst te oriënteren. „Die rein technologisch geplante Produktion der Zukunft des Menschen scheint gerade den Untergang jenes Menschen vor zu bereiten, der sich aus der geschichtlichen Substanz seiner Freiheit, d.h. aber aus der Macht zur Alternative in aller Anpassung nährt”. (blz. 160) Technische ontwikkeling eist planning en dat impliceert politieke beslissingen. „Der gesellschaftliche „Pluralismus” organisierter Interessen wird durch Planung gerade nicht unpolitisch gemacht, vielmehr aufs stärkste politisiert”. (blz. 162) „Fortschritt – dies ist vor allem ein Kampf um die Bedingungen unter denen die technologische Prozesse humanisierende Prozesse bleiben,” (blz. 163).

De religie, in dit geval de christelijke openbaringsgodsdienst, komt nu in het spel. Metz is van mening, dat de politieke bemoeienis van het christendom daarin moet bestaan, dat mensen behoed worden tegen absolute aanspraken van politieke ideologieën en vormen. Politiek moet in ontwikkeling gehouden worden. Het gaat hem niet om christelijke bevoogding van het politieke bedrijf. „Es will nur die Vermutung verdeutlichen, dasz die Euthanasie der Politik und der politischen Phantasie in der technologischen Gesellschaft nur dann verhindert wird, wenn diese Politik, kritisch befreiend, von dem utopischen Gewissen der Religion inspiriert und in ihren Kampf um jene Freiheit und jenen universalen Frieden unterstützt wird, die die Bedingungen dafür sind, dasz der technologische Fortschritt selbst ein humanisierender bleibt”. (blz 167) Metz vraagt van de christelijke kerken een „gesellschaftskritisch befreiendes Wort”. (blz. 169)

Ik waag het daarbij twee kritische opmerkingen te maken. Dat bevrijdende woord zal toch door de aangepaste daad waargemaakt moeten worden. Na vele, blijkbaar tot niets verplichtende, woorden van ons, christenen, mag hierop wel de nadruk worden gelegd. Vervolgens, het komt mij voor, dat aan de principiële relativering van politieke structuren en hun bijpassende ideologieën – als functie van het christendom – moet worden toegevoegd, dat christenen ook

de taak hebben stelselmatig het vervangen van een overgeleverde ethiek door een nieuwe te bevorderen.²⁹) Ook dit is in de actuele cultuuromslag van bijzondere urgentie. Naast het doorbreken van geldende ideologieën staat het bestrijden van verstarring, van onvermogen-onwil om creatief verder te gaan.

Metz concretiseert vervolgens de eschatologische christelijke boodschap door de christelijke grondhoudingen van geloof, hoop en liefde in verband met maatschappijkritiek nieuw te formuleren.

Voor de grondhouding van het geloof verwerpt Metz het intellectualistische model van het „aannemen van geloofswaarheden” en ook het personalistische of existentialistische model „der unverfügbare Existenzentscheidung”. Hij kiest voor het model van de „memoria”, de herinnering, d.w.z. het hernemen van de oorspronkelijke „belofte”. Zulk een herinnering doorbreekt de toverkring van het heersende bewustzijn en zij ontnemt de zekerheid aan de actuele vanzelfsprekendheden. „Die überlieferten Lehrformeln, an die sich der Glaube bindet, erscheinen dann nämlich als Konkretisierungen dieser Erinnerungen und ihren gegenwartskritischen „revolutionäre” Kraft”. (blz. 173) Dat is van bijzonder belang in onze maatschappij, die steeds minder waarde hecht aan geschiedenis en herinnering. Men neemt dan gemakkelijk zijn toevlucht tot eens voor al geformuleerde „dogmata” en het is niet mogelijk deze dogmata door radicale ontmythologisering „aan te passen” aan het hedendaagse levensbesef. Het leidt tot een „toter Autoritätsglaube”, tot een geloof van onmondigen, tot „Opium des Volkes”. (blz. 175). Herbronning in de boven omschreven betekenis maakt daarentegen duidelijk „wieso er (d.w.z. het geloof FT) Realisation jener gesellschaftskritischen Freiheit des christlichen Glaubens wäre, die dem Christen im Lichte seiner eschatologischer Botschaft zugesprochen ist”. (blz. 175).

Dat de christelijke hoop rechtstreeks samenhangt met de ons beloofde vrijheid en vrede is ons volgens Metz méér vertrouwd. Wij weten nog wel dat de toegezegde vrijheid en vrede zelf een nieuwe bevrijding en verzoening nodig heeft, die de Heer van de geschiedenis eens voor al heeft bewerkt.

De uiteenzetting van Metz over de christelijke liefde als maatschappij-kritische kracht lijkt mij bijzonder helder en moedig. Hij begint met de waarschuwing, dat de christelijke liefde niet mag worden teruggebracht tot de ik-gij relatie, noch tot een of andere vorm van burenhulp. Het thema van revolutionair geweld komt uitdrukkelijk ter sprake. „Dasz heiszt aber: christliche Liebe musz

verstanden werden als unbedingte und selbstlose Entschlossenheit zur Gerechtigkeit, zur Freiheit und zum Frieden *für die Anderen*". (blz. 176). En dat brengt heden ten dage geweldpleging mee, waarvan christenen zich niet mogen distancieren. Is geweldpleging daarmee ingesloten in de christelijke boodschap? Dat ontkent Metz, m.i. terecht. Er is geen theologie van het geweld of van de maatschappelijke revolutie mogelijk. Revolutionair geweld behoort tot de politieke ethiek, voor christenen tot de christelijke situatie-ethiek. Want er zijn situaties van bestaand, zich handhavend en daarmee zich opdringend geweld, die alleen met geweldpleging kunnen worden beantwoord. Uit de geschiedenis zijn bijv. de rechtvaardige oorlog en de onder omstandigheden geoorloofde tirannenmoord al bekend.

Metz is van mening dat de nieuw testamentische bijbelse traditie niet zo eenduidig is als veelal wordt aangenomen. Hij haalt de bekende tekst aan: „als iemand u op de ene wang slaat, keer hem dan ook de andere toe" (Lukas 6-29). En Metz vraagt: „Wie verhält es sich denn, wenn ich sehe, dasz *dem andern* auf die rechte Wange geschlagen wird?" (blz. 179). Kan men in alle gevallen als christenen het gebruik van geweld zonder meer veroordelen? Sinds maatschappelijke structuren manipuleerbaar zijn geworden, vallen zij onder het bereik van de sociale, ev. politieke ethiek en daarmee onder de liefde als christelijke grondhouding.³⁰⁾

Metz verwijst naar een andere bijbeltekst: „Als gij uw gave komt brengen naar het altaar en daar schiet u te binnen dat uw broeder iets tegen u heeft, laat dan uw gave voor het altaar achter, ga u eerst met uw broeder verzoenen en kom dan terug om uw gave aan te bieden". (Matth. 5; 23-24). In de gegeven omstandigheden is het veld van toepassing van deze tekst wijder geworden dan de verhouding tussen enkelingen. Groepen mensen leven en worden gedwongen te leven in zodanige verhoudingen, dat zij aan christenen rechtmatige verwijten maken. De verzoening met de ander, minstens een serieuze poging daartoe, moet voorafgaan aan de godsdienstige cultus.

Ik heb aan de uiteenzetting van de theoloog J. B. Metz uitvoerig aandacht geschonken, omdat hij een begin maakt met het behandelen van een vraag, die mij en vele anderen ter harte gaat. De cultuuromslag, waarin de wetenschappelijke techniek zo'n belangrijke rol speelt, stelt ook het empirische christendom onder kritiek. Wie zich christen wenst te noemen, zal daarop terdege in moeten gaan.

Noten

- 1) Het korte bestek, hier gekozen, biedt beperkte mogelijkheden. Wie nadere toelichting zoekt, kan deze vinden in „Samen-leven in een technische tijd” 3e druk, Wereldvenster Baarn 1968. Naar later verschenen publicaties wordt in de tekst verwezen.
- 2) „Zijn intellectualisme doet hem methodisch de Cartesiaanse opvatting van de 'idées claires et distinctes' als criterium van waarheid nabij komen”. *F. Sassen* over A. C. Doodkorte in „Wijsbegeerte van onze tijd” Nijmegen-Utrecht 1938, blz. 292.
- 3) cf de tweede en derde methodische regel van *Descartes*: „Le second, de diviser chacune des difficultés que j'examinerais, en autant de parcelles qu'il se pourrait et qu'il serait requis pour les mieux résoudre.
„Le troisième, de conduire par ordre mes pensées, en commençant par les objets les plus simples et les plus aisés à connaître, pour monter peu à peu, comme par degrés, jusques à la connaissance des plus composés; et supposant même de l'ordre entre ceux qui ne se précèdent point naturellement les uns les autres.” uit „Discours de la méthode” Paris 1954, blz. 65-66.
- 4) cf „Notities over de gewenste verhouding tussen arbeid en spel” *F. Ph. A. Tellegen* in *Wending* jrg. 24 - nov. 1969 - blz. 587-602.
- 5) cf „Over verantwoorde ontwikkeling van de wetenschappelijke techniek” in het theologisch tijdschrift *Concilium* jrg. 5 (mei 1969) blz. 61-71.
„Enkele reflexies op Recent Medisch-Ethisch Denken I” in *Katholiek Artsenblad* jrg 48 sept. '69 - blz 282-291.
Nadere toelichting is vervat in „De mens als wereldbouwer en wereldbewoner”, verschijnt in 1970.
- 6) cf „Thomas van Aquine. Een geloof op zoek naar inzicht” *B. A. M. Barendse* o.p. Baarn 1968 blz. 129.
- 7) *R. Guardini* „Das Ende der Neuzeit” Würzburg 3e druk 1951, met aansluitend „Die Macht” Würzburg 2e druk 1952. Nederlandse vertaling in „De gestalte der toekomst” Aula 81, Utrecht 1962.
- 8) *Guardini* „Europa, Wirklichkeit und Aufgabe” in „Praemium Erasimianum” 1962, blz. 31 e.v. Nederlands „Europa, werkelijkheid en taak” Hilversum 1962.
- 9) cf ter inleiding *J. B. Metz* „Christliche Anthropozentrik” München 1962; Nederlandse vertaling „Christelijke mensbetrokkenheid” Hilversum-Antwerpen 1964.
- 10) Volledigheidshalve vermeld ik graag de prettige en voor mij zeer vruchtbare samenwerking met mijn collega proximus S. J. Doorman M.Sc., destijds lector in de filosofie der exacte wetenschappen aan de T.H. Eindhoven.
- 11) *L. Mumford* „Technics and the nature of man” in „Technology and culture” *Daedalus Summer* 1966 (vol. VII, nr 3) blz. 303-317, vooral blz. 314 en 316. cf van dezelfde schrijver „From Erewhon to Nowhere” in „The development of Western Technology” Macmillan - New York 1964 blz. 17-26.
- 12) Over de noodzaak van een radicale bezinning in de hedendaagse 'westerse' cultuur kan men veel waardevols vinden in de laatste publicatie van *Dr. H. Fortmann* „Oosterse Renaissance; kritische reflexies op de cultuur van nu” Bilthoven 1970.

- 13) *Th. Ramm* „Die künftige Gesellschaftsordnung nach der Theorie von Marx und Engels” in „Marxismusstudien” 2e Folge Tübingen 1957, blz. 77-119.
- 14) *G. Harmsen* geeft een interessante samenvatting van deze geschiedenis in „Arbeid en creativiteit in Europa” in *Wijsgerig Perspectief* jrg. 10 (mei '70) blz. 290-308.
- 15) De 10e jaargang van *Wijsgerig Perspectief* (1969-'70) is in haar geheel gewijd aan de filosofische maatschappijkritiek.
- 16) Aanknopingspunten kan men o.a. vinden in:
ir. E. Hymans „Beperking van menselijke tussenkomst” Deventer-Antwerpen 1964, e.a.
Dr. H. J. van Zutem „Arbeid en arbeidsbeleid in de onderneming” Assen 1967 e.a.
„Onderneming en sociale ontwikkeling” met bijdragen van *ir. D. Noordhof*, *Drs. Th. Coppes*, en *ir. W. H. Schoenmaker*; praeadvies van v. d. Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel 1970.
- 17) *Dr. H. B. G. Casimir* „Natuurwetenschap, techniek en maatschappij” in de bundel „Leven met de wetenschap” Oosthoek's Uitgeversmij. 1968, blz. 75.
- 18) cf *C. J. Dippel* in „Geloof en natuurwetenschap” deel II (tesamen met anderen). „De ontmoeting van christelijk en exact-wetenschappelijk ethos in een profaniserende cultuur” blz. 246, in het bijzonder blz. 286 e.v.
- 19) Begroting 1969 Dep. van O. en W. gedrukte stukken van de zitting 1968-1969 - 9800, nr. 34 en vervolg interimadvies nr. 50.
cf ook het Unesco-rapport „Current Trends in Scientific Research” Parijs 1962: een internationaal overzicht ten dienste van onderzoek en beleid.
- 20) „In een periode, waarin de leuze 'one man, one vote' als oplossing voor een noodzakelijke democratisering van het hoger onderwijs wordt aanbevolen, wordt de raad van de grootmeester van ons 'politisch denken' in herinnering gebracht om 'de stelling' van de volkssouvereiniteit tot een stelsel uit te breiden', dat 'door alle onderafdelingen organiek moet worden gemaakt', wil men de despotie van de helft-plus-één of van een plebiscitair gekozen executive ontgaan”. *W. Verkade* in „Prof. Mr. J. R. Thorbecke (1798-1872)” in *Ars Aequi*, juridisch studentenblad jrg. 18 (9-XI-'69) blz. 374.
- 21) *L. Dupré* „Het uitgangspunt der Marxistische Wijsbegeerte” Antwerpen-Amsterdam 1954.
- 22) Over de vraag hoe men de speciale wetenschappelijke verantwoordelijkheid van de wetenschappelijk opgeleide kan inbouwen in instellingen voor wetenschappelijk onderwijs schreef *J. S. Ackerman* een inspirerende bijdrage: „Two styles: a challenge to higher education” in *Daedalus*, Summer 1969, getiteld „The future of the humanities”.
- 23) cf *F. Ph. A. Tellegen* „Notities over de zelfhandhaving van de menselijke soort naar christelijke opvatting” in het najaar '70 te verschijnen in een bundel van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam.
- 24) cf: „Report of the Committee on the age of majority” uitgave van 'Her Majesties Stationary Office' London 1967. Destijds raadde Daan van der Vat in het dagblad *De Tijd* terecht de lezing van dit rapport aan als eerste voorbeeld van een belangrijk en belangwekkend, boeiend geschreven commissierapport.
- 25) cf 'Besluit' van „Samen-leven in een technische tijd” 3e druk Baarn 1968,

blz. 170 e.v. Nadere toelichting bevat „De mens als wereldbouwer en wereldbewoner” in 1970 te verschijnen.

- 26) cf „De eenheid der christenen en de vrede op aarde” in *Annalen Thijmgenootschap* jrg. 54 (mei 1966) blz. 1-12 en „De lotgevallen van de confessionaliteit” in *Katholiek Artsenblad* jrg. 48 (mei 1969) blz. 173-183.
- 27) In reformatoische kring kan men aanknopingspunten vinden in: 1e de vier, op een conferentie te Genève voorbereidende bundels nl 'Christian Social Ethics in a changing world', II 'Responsible Government in a revolutionary age', III 'Economic Growth in World Perspective', IV 'Man in Community', New York-London 1966; 2e in *A. Th. Van Leeuwen* „Christianity in World History” Edinburgh House Press 1964; 3e *Harvey Cox* „The secular City” 1965-'66 e.a.; 4e *A. J. Nijke* „Saecularisatie” Rotterdam 1968.
- 28) *J. B. Metz* „Technik - Politik - Religion im Streit um die Zukunft des Menschen” in de bundel „Erwartung, Verheisung, Erfüllung” Würzburg 1969, blz. 157-183.

Ik voeg hier enkele kritische opmerkingen toe van filosofische aard. Metz omschrijft de nieuwe situatie van de mens met de volgende woorden: „Wir selbst produzieren diese Zukunft oder doch die Bedingungen, von denen die Menschlichkeit des künftigen Menschen abhängt” (blz. 158). Ik ben van mening dat het eerste deel van deze formulering onaanvaardbaar is. Mensen zijn m.i. niet in staat om hun toekomst zonder meer voort te brengen b.v. een toekomst waarin hun betrekking tot de levenloze en levende natuur opgeheven is. De menselijke conditie is m.i. een onveranderlijk gegeven.

Vervolgens, Metz citeert H. Marcuse uitvoerig. Zelf schijnt hij in onzekerheid in hoeverre de overal doordringende wetenschappelijk-technische ontwikkeling een 'politisches Herrschaftssystem' noodzakelijk impliceert (blz. 164). Hij is hier, schijnt mij, het slachtoffer van Marcuse's onduidelijkheid. Metz citeert zelf een relativiserende uitspraak van Marcuse: „Deshalb stützt nach Marcuse die technologische Rationalität auf diese Weise eher die Rechtmäßigkeit von Herrschaft als dasz sie sie abschafft . . .” (blz. 165). Het is waar dat een overwegende oriëntatie op de technologische denk- en benaderingswijze het gevaar insluit „zu einer auf rationale Art totalitären Gesellschaft” (Marcuse citaat blz. 165). „1984” van Orwell en andere negatieve utopieën waarschuwen daartegen. Maar het is niet noodzakelijk om in enige vorm van technocratie te vervallen. Menselijk richting geven aan de wetenschappelijk-technische ontwikkeling is niet onmogelijk maar juist geboden. Het is, zacht gezegd, jammer dat J. B. Metz aan de citaten geen verwijzingen toevoegt. Dat maakt controle en kennisname van de context onmogelijk.

- 29) cf *F. Ph. A. Tellegen* „Over verantwoorde ontwikkeling van de wetenschappelijke techniek” in het theologisch tijdschrift *Concilium* jrg. 5 (mei 1969) blz. 61-71.
- 30) In het verlengde van Metz' nieuwe bepalingen van geloof, hoop en liefde ligt de boeiende poging van Dorothee Sölle om de christelijke inspiratie, die een nieuwe ethiek bevordert, nader te omschrijven. Zij kiest daarvoor de gehoorzaamheid, die als deugd van fantasie moet worden verstaan. *Dorothee Sölle* „Fantasie en gehoorzaamheid; toekomst en christelijke ethiek” Baarn 1970; oorspronkelijke titel „Fantasie und Gehorsam” Kreuzverlag Stuttgart-Berlin 1968.

Filosofische maatschappijkritiek

1. Bestek opmaken aan het eind van de vaart. blz. 3
2. Iets uit de persoonlijke geschiedenis. blz. 5
3. Menselijk-maatschappelijke implicaties van de wetenschappelijke techniek. blz. 10
4. Wat staat ons te doen? blz. 19
5. De rol van het christendom. blz. 27